

יצר המין במשנת בעלי התוספות

צור גרוסמן

פתיחה

בזמן שאדם מחמם את עצמו והולך לדבר זימה כל אבריו נשמעין לו, מפני שיצר הרע מלך הוא על מאתים וארבעים ושמונה אברים. כשהוא הולך לדבר מצוה התחילו מתעצלין לו כל אבריו, מפני שיצר הרע שבמעיו מלך הוא על מאתים וארבעים ושמונה אברים שבאדם ויצר טוב אינו דומה אלא למי שהוא חבוש בבית האסורין, שנאמר: "מבית הסורים יצא למלוך" (קהלת ד, יד) – זה יצר טוב.

(אבות דרבי נתן נוסחא א פרק טז)

קולע מאוד הוא תיאורם של חז"ל את יצר הרע כמלך. כל אחד מכיר את השליטה הטוטלית של כוח משחית זה, ולעתים קרובות אפשר להזדהות עם התחושה שיצר הטוב כלוא מאחורי סורג ובריח. פעמים רבות (גם אם לא במודע) אנו נוטים לזלזל בכוחו של יצר הרע – "גירא בעיני דשטן".¹¹⁸ אנו סבורים שיש לנו שליטה מלאה על מעשינו. מתפיסה זו נובע שהאחריות למעשי האדם מוטלת עליו תמיד, ובדרך כלל הנטל כבד מנושא. אך האם תפיסה זו עולה בקנה אחד עם המציאות? האם אכן יש לאדם אותן עצמאות ובחירה חופשית שהוא מנכס לעצמו? במאמר זה ננסה לבחון את יחסם של בעלי התוספות לסוגיה זו ואת המשמעויות הרוחניות העולות מדבריהם.¹¹⁹

¹¹⁸ על פי מאמריהם של פלימו (קידושין פא ע"ב) וריש לקיש: "הוא שטן, הוא יצר הרע, הוא מלאך המות" (בבא בתרא טז ע"א).

¹¹⁹ אמנם התוספות מלוקטים ובכל מסכת שובצו פירושים מחכמים אחרים, אך נראה שיש קו מחשבה אחיד בנושא שבו אנו עוסקים. התוספות שנצטט נכתבו כנראה בידי החכמים ר' שמשון משאנץ ואחיו הריצב"א, ר' אליעזר מטוך, ותלמידי רבנו פרץ מקורביל (ראו "בעלי התוספות", אורבך, חלק ב', פרק יג).

התגברות היצר במשנת בעלי התוספות

כניעה ליצר כאונס

בגמרא במסכת גיטין נאמר כך:

ההיא אמתא דהות בפומבדיתא דהו קא מעבדי בה אינשי איסורא, אמר אביי: אי לאו דאמר רב יהודה אמר שמואל כל המשחרר עבדו עובר בעשה,¹²⁰ הוה כייפנא ליה למרה וכתוב לה גיטא דחירותא. רבינא אמר: כי הא מודה רב יהודה, משום מילתא דאיסורא. ואביי, משום איסורא לא? האמר רב חנינא בר רב קטינא אמר ר' יצחק: מעשה באשה אחת שחציה שפחה וחציה בת חורין, וכפו את רבה ועשאה בת חורין, ואמר רב נחמן בר יצחק: מנהג הפקר נהגו בה הכי השתא, התם לא לעבד חזיא ולא לבן חורין חזיא, הכא אפשר דמיחד לה לעבדיה ומנטר לה.

(גיטין לח ע"א-ע"ב)

נמצא שלמרות האיסור לשחרר עבד, כופים את האדון לשחרר את שפחתו כאשר חציה שפחה וחציה בת חורין. התוספות שואלים על הגמרא את השאלה הנידונה בהרחבה במסכת שבת (ד ע"א): "וכי אומרים לו לאדם חטא בשביל שיזכה חברך?" בהקשר שלנו – האם ייתכן לכפות על אדון זה לעבור עבירה בשביל שלא ינהגו אנשים אחרים בשפחתו מנהג הפקר? שהרי אם אנשים אלו יבחרו לחטוא, הרי הם פושעים ואין לכפות את האדון לחטוא בשבילם. התוספות מסבירים מדוע במקרה זה כן כופים את האדון:

...וחציה שפחה וחציה בת חורין דכפו את רבה (לעיל גיטין לח ע"ב)
משום דנהגו בה מנהג הפקר, אף על גב דהם פושעים כיון שהיתה

¹²⁰ "גופא, אמר רב יהודה אמר שמואל: כל המשחרר עבדו עובר בעשה, שנאמר: 'לעולם בהם תעבודו'" (שם בהמשך). ראשוני ספרד (למשל הריטב"א ד"ה "מצוה שאני") סבורים שאין זה עשה מן התורה אלא מדרבנן, אך המאירי (ד"ה "מעתי") ועוד סבורים שזהו עשה מן התורה. התוספות לא כתבו שאסמכתא היא, ומכלל לא אתה למד הן.

מחזרת אחריהם ומשדלתן לזנות חשיבי כאונסים, ועוד דמצוה דרבים שאני.¹²¹

(תוספות גיטין מא ע"ב ד"ה "כופין")

התוספות מחדשים חידוש מפליא. אם נראה שמעמדה של השפחה גורם לאנשים לחטוא, אזי כופים את האדון לשחררה ולחטוא בשביל שיזכו חבריו.¹²² הם מביאים שתי סיבות לכך: (1) כיוון שהשפחה מחזרת אחרי האנשים ומפתה אותם הם נחשבים כאונסים; (2) מדובר בצורך הרבים. על פי הסיבה הראשונה, אף על פי שאותם אנשים חטאו האחריות לעבירה עם השפחה אינה שלהם, שהרי יצרם דחף אותם לעשות זאת.¹²³ כדי לדייק מה היקף חידושם של התוספות נבחן אם תפיסה זו היא תפיסה כוללת הנמצאת גם במקומות אחרים.

דברי התוספות מתייחסים כאן למצב של פיתוי גדול לרבים, אך עדיין לא ברור אם ניתן להעתיק את דבריהם למקרים שבהם היצר תוקף את היחיד. בגמרא בסנהדרין (כו ע"ב) נאמר: "אמר רב נחמן: החשוד על העריות כשר לעדות", והתוספות שואלים על כך:

תימה, מאי שנא מאוכל נבלות לתיאבון ומפלוני רבעני לרצוני דפסולין לעדות? וי"ל דמיירי הכא בחשוד בעלמא בלא עדים דאין כאן כי אם

¹²¹ והשוו תוספות בשבת (ד ע"א ד"ה "וכי"): "וגבי חציה שפחה וחציה בת חורין שנהגו בה מנהג הפקר וכפו את רבה בהשולח (גיטין לח ע"ב) משום שהיתה מחזרת וממציאה עצמה לזנות ודומ' לאונסין והוי נמי כמצוה דרבים", ותוספות בעירובין (לב ע"ב ד"ה "ולא"): "... אבל שפחה האסורה לעבדים ולבני חורין והיא להוטה אחר זנות אי אפשר שלא תכשיל בני אדם ודמו לאונסין ועוד דהוה ליה כמצוה דרבים...". ראו גם רש"י בגיטין (שם) ד"ה "ואמר רב נחמן".

¹²² אף על פי כן נראה מפשט הגמרא שהנידון הוא שחרור האישה משום שהיא תמציא את עצמה לזנות, ולא משום שאנשים אחרים ינהגו בה מנהג הפקר.

¹²³ במילים אחרות, הם אינם פושעים במובן מסוים, ולכן יש לחטוא בשביל שיינצלו מעבירה אף שאין חיוב לחטוא בשביל פושע. בחלק העוסק בביאור המושג אונס נעדן את שיטתם ונדייק אותה.

שמועה, ומ"מ הא דאמרינן ארבעים בכתפיה ניחא כדאמרינן מלקין על לא טובה השמועה. אי נמי הכא משום דיצרו תוקפו ולא דמי לנבלה וגם לרביעה דליכא יצרו תוקפו כל כך כמו בערוה.¹²⁴

(תוספות שם ד"ה "החשוד")

לפי תשובתם השנייה של התוספות, גם במקרה זה יצרו של האדם תוקף אותו, וגם כאן ההלכה מכירה בקושי להתמודד אתו. זו הסיבה שאדם הנחשד על העריות לא ייפסל לעדות.¹²⁵ התוספות מתייחסים כאן בבירור לכניעת היחיד ליצרו, ומרככים את האחריות לכניעה זו. חשוב לציין שלפי התוספות מדובר על חשוד על העריות ולא על מי שיודעים בבירור שחטא כי הוא פסול לעדות (ראו תוספות ביבמות כה ע"ב ד"ה "ואין"). בשלב זה אפשר גם לדייק שהתוספות נוקטים גישה זו רק בנוגע ליצר המין, ולא בנוגע ליצרים אחרים.¹²⁶

¹²⁴ ובסנהדרין (ט ע"ב ד"ה "לרצונו רשע הוא") כתבו: "אי נמי התם כשר משום דיצרו תוקפו כ"כ וחשוב כאנוס.. עיינו שם.

¹²⁵ יש הסוברים שהחשוד על העריות כשר לעדות רק בנושאים שאינו חשוד בהם, אך עדיין דינו שונה מאוכל נבלות לתיאבון וכו'.

¹²⁶ מעניין לראות איך הראי"ה קוק מרחיב את דבריהם אף מעבר לתחום יצר המין (בניגוד לדרכנו בהבנת התוספות). בשרשרת האגרות המפורסמת ששלח לדובער מילשטיין הראי"ה כותב על מי שעזב את דרך התורה, וכך לשונו: "כשם שכ' תוס' סנהדרין כ"ו ע"ב ד"ה החשוד, דיש סברא לומר דלא יפסל חשוד על העריות לעדות משום דחשיב כמו אנוס, משום דיצרו תוקפו, וכה"ג שכ' כן תוס' גיטין מ"א ע"ב ד"ה כופין, שכיון שהשפחה משדלתם לזנות חשיבי כאנוסין, כן היא ה"שפחה בישא" של זרם הזמן, שנתנו לה מן השמים שליטה טרם שתכלה לגמרי ותנדף כעשן, שהיא משדלת בכל כשפיה הרבים את בנינו הצעירים לזנות אחריה. הם אנוסים גמורים וחלילה לנו לדון אונס כרצון." ("אגרות הראי"ה" חלק א', איגרת קלח). וראו עוד בספר "רעך כמוך" לרב אברהם וסרמן, עמ' 39–40, ובהערה טז.

ביאור המושג אונס בדברי התוספות

ננסה לעמוד על השימוש של התוספות במושג אונס בהקשרים אלו כדי לדייק את המשמעויות של שיטתם. מתוך כך יתברר ההבדל בין המקרים שהתוספות הגדירו כאונס לבין מקרים אחרים שבהם פועל היצר, וגם התוספות מודים שיש להעניש את האדם החוטא בהם במלוא החומרה.

נראה שבעלי התוספות לא התכוונו בדבריהם לאונס ממש, שבו התורה פוטר את האדם מעונש, אלא לאונס שבעקבותיו האדם אינו נחשב פושע. התוספות דייקו בלשונם ולא כתבו שמדובר על אונס, אלא על מצב או מעשה שיש בהם מאפיינים של אונס. למשל בסוגיה בגיטין הם אמרו "חשיבי כאונסים", וכן בשאר המקומות.¹²⁷ במקרה של חציה שפחה וחציה בת חורין ההגדרה של החוטאים כאונסים נועדה להדגיש שהם אינם פושעים במלוא מובן המילה, ולכן כופים על האדון לשחרר אותה אף על פי שיש בכך חטא.¹²⁸ במקרה של החשוד על העריות הדברים חריפים אף יותר – הגדרת האונס לא רק שוללת את ההגדרה של העשייה כפשע לעניין "חטא בשביל שיזכה חברך", אלא מגדירה את כל מי שנחשד על העריות כבעל נסיבות משפטיות מקלות.¹²⁹ לא זו בלבד, במקרה של החשוד על העריות אי אפשר לתלות את חידושם בהקשר מסוים, ולפיכך ההקלה המשפטית נובעת בהכרח מעוצמת פיתויו של יצר המין.

¹²⁷ ראו הערות 4 ו-7.

¹²⁸ העירני מו"ר הרב תמיר גרנות שלפי שיטת רעק"א (ראה בקוב"ש כתובות צו שהביא דבריו), אם היה מדובר על אונס ממש, לא היו כופים על האדון לשחררה כיוון שבאונס לא נעשה מעשה איסור כלל.

¹²⁹ העירני מו"ר הרב תמיר גרנות שבמקרה של החשוד על העריות התוספות יוצרים הבחנה חדה בין העברות ומדגישים שלעומת אוכל נבילות לתיאבון וכו' הפיתוי של יצר המין גדול יותר. לפיכך גם אם אדם נחשד על העריות, אין בכך פגיעה במכלול אופיו וביכולת שלו לשמש כעד.

עדיין נותר לברר אם בכל מצב שבו מעורב יצר המין אין האדם נחשב פושע, או שאפשר להגביל את שיטת התוספות. אנו מוצאים התייחסות לכך ב"אמרי שפר" למהרש"ק:¹³⁰

למען אשר לא ילמדו אתכם וגו', הנה אומרו וחטאתם לד' אלהיכם הוא מיותר, דפשיטא הוא שאם יעשו ככל תועבתם שחטאו לד' אך נראה עפמ"ש בכמה דוכת' שאם מסיתין אדם לעבר' נחשב כאנוס בדבר וכמ"ש התוס' בגיטין ד"מ גבי חציו עבד וחציו בן חורין דבשפח' שהיו נהגו בה מנהג הפקר יכפו את רבו וכו' וכתבו התוס' היינו כיון שהיא היתה חזרת אחריהם נחשבים כאנוסים בדבר עיי"ש וא"כ לכאור' היה אפשר לישראל לומר דאף שילמדו הגויים אותם לעשותם ככל תועבתם לא יענשו כיון שהגויים מסיתים אותם נחשבו כאנוסים אך זה הוי אם לא הי' סיפוק בידם להנצל בענין אחר אבל אם הוי סיפוק שלא יבואו לידי הסתה אז אם לא יעשו כן יבואו לידי הסתה נחשבו מזידין ממש ויענשו כדין מזיד וזשה"כ כי החרם תחרימם והיינו כיון שיש בידכם להחרימם לכך מוכרחים אתם להחרימם למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבתם ואז לא יהיה לכם טענת אונס בדבר כיון שהיה בידכם להחרימם ולמנוע הסתה וא"ש ודוק.

(*"אמרי שפר"* דברים כ, יח)

לפי הסברו של המהרש"ק, אפשר להגדיר את האדם כאנוס רק כאשר לא הייתה לו אפשרות להימנע מהפיתוי מלכתחילה. אם הייתה לאדם אפשרות להימנע מהפיתוי והוא לא ניצל אותה, הוא נחשב פושע כיוון שהוא לא ברח מהעבירה. אדם כזה אינו "חשוב כאנוס". אך יש להקשות על דבריו. המהרש"ק לא התייחס בהסברו לתוספות העוסק בחשוד על העריות. כפי שכתבנו לעיל, נראה משם שאין שיטת התוספות בנוגע ליצר המין מוגבלת להקשר מסוים.¹³¹ כמו כן, נראה שדבריו מתייחסים לקשת רחבה של חטאים,

¹³⁰ הרב שלמה קלוגר (1785–1869). רב, מנהיג, פוסק ודרשן מפורסם, מגדולי התורה בגליציה בזמנו.

¹³¹ אפשר להציע שדברי המהרש"ק מתייחסים רק לחידושם של התוספות בעניין "חטא בשביל שיזכה חברך", ובחשוד על העריות הוא יסכים שאין לשיטתם תלות בהקשר

ולא רק לחטאים הקשורים ליצר המין. אם כן, לא מצאנו בדבריו הגבלה לשיטת התוספות המתאימה לדבריהם במלאות. נמצא שלשיטת התוספות, הנכנע ליצר המין אינו נחשב אנוס במוכח של "אנוס רחמנא פטריה", אלא שאינו נחשב פושע. בגלל עוצמתו של היצר יש נסיבות מקלות הן מבחינה משפטית,¹³² והן בהטלת האחריות של האדם למעשיו. ראינו גם שאין שיטתם קשורה בהכרח להקשר מסוים.

עוצמתו של יצר הרע בחז"ל

אם כן, ראינו שהתוספות מעלים אפשרות שכאשר יצרו של אדם מתגבר עליו הוא נחשב כאנוס, ויש הקלה באחריות למעשיו, אך עדיין לא ברור מדוע. ועוד יש לשאול: מה שונה יצר המין שהשפעותיו נחשבות נסיבות מקלות? ננסה לבחון אם יש אצל חז"ל רקע מחשבתי שיכול לענות על שאלות אלו ולתת לנו תשתית רעיונית לחידושיהם של בעלי התוספות.¹³³

מסוים. יש לציין גם שהנפקא מינה מדבריו אינה קשורה ל"חטא בשביל שיזכה חברך", אלא להגדרת האחריות ולסיווג המעשה כחטא.

¹³² בנושא זה יש לשאול: מהן הנסיבות המקלות מבחינה משפטית? האם אנשים שנהגו מנהג הפקר במי שחציה שפחה וחציה בת חורין ייחשבו מזידיים לעניין ענישתם? ובהנחה שלא, כיצד ידונו אותם? קשה לצייר תמונה ברורה בשיטת התוספות, וראו התייחסות לכך בסיכום.

¹³³ במבט ראשון, יש כמה מקורות הלכתיים שיכולים לבסס את שיטת התוספות, אך במבט מעמיק יותר נראה שהם אינם מספיקים כשלעצמם. נביא שלוש דוגמאות:

1. בגמרא בכתובות (נא ע"ב) מובאת מחלוקת. שלא כאבוה דשמואל, רבא סבור שאשת ישראל שנאנסה אך סוף בעילתה הייתה ברצון, מותרת לבעלה. טעמו הוא ש"יצר אלבשה", כלומר כניעת האישה ליצרה, ההופכת את הבעילה לבעילה ברצון, נכפתה עליה בידי הבוועל וברגע שנמסרה ביד יצרה היא כבר לא נחשבת לנבעלת ברצון אלא לאנוסה. אולם במקרה זה לא מדובר על מצב שבו האישה עצמה נכנעה ליצרה, אלא שהבוועל גרם לכניעתה ישירות. לפיכך

רבי יהושע אומר עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות טורפים את האדם מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא... יצר הרע, שבשעה שאדם נולד יצר הרע נדבק בו. משל אם יעלה אדם את הבהמה לראש הגג היא סוללת אחריה אבל התינוק הוא רץ ליפול ממנו. סמוך למדורה הוא רץ ליפול בתוכה. סמוך לגחלים הוא פושט ידו לקומצן. מפני מה. מפני שיצר הרע נזרק בו. משל למה"ד למלך שהיו לו שדות הרבה והרבה והיה לו שדה אחת שלא היה לו שדה אחרת רעה כמותה. ואמר המלך לחכירה לאריס והחכירה לאריס נרה זבלה זרעה קצרה ולא עשת אלא עשרה כורים ומה שעשה הכניס לתוך ביתו של מלך. א"ל המלך הבא את השאר. א"ל אדוני המלך אתה יודע שדה שלך שלא היתה לך שדה אחרת

לא בטוח שדברי רבא הם מקור מבוסס לשיטת התוספות. כך גם מבואר בתוספות בבבא קמא (מא ע"א ד"ה "כמאן"). עוד משמע מדבריהם שאי אפשר ללמוד מכאן כי כאן מדובר על אונס ממש.

2. בגמרא בכתובות (נג ע"א) דנים במשנה ביבמות האומרת שאישה שבעלה הלך למדינת הים ובא עד אחד שמת והאישה נישאה על פי עדותו, ואחר כך בא הבעל הראשון, לפי הדין אין לאשה כתובת בנין דכרין. הגמרא שואלת מדוע, שהרי היצר אנס אותה. למסקנה, הגמרא מקבלת את האמירה שהיצר אנס אותה, ומסבירה דין זה כקנס (לפי רש"י, שלא בדקה את העד כראוי). נראה שגם כאן אין ביסוס לשיטת התוספות, שהרי אין כאן הבדל ממשי בין פיתוי המין לבין פיתוי הממון. דברי הגמרא ש"יצר אנסה" מבוססים על האמירה ש"זווי אנסה".

3. הגמרא בכתובות (נד ע"א) עוסקת בחיוב מזונות לאלמנה שזינתה. רב יוסף אומר שאם כיחלה ופירכסה, כלומר התקשטה וגילתה דעתה שלא כבוד בעלה הוא המעכב אותה מלהינשא שנית, אין לה מזונות. הגמרא מסיקה שלשיטתו אם זינתה יש לה מזונות כיוון שהיצר אנסה ואין בכך גילוי שאינה מתעכבת מלהינשא בשל כבוד בעלה. לכאורה מגמרא זו אפשר לבסס את שיטת התוספות ולומר שהעובדה שזינתה אינה מגדירה אותה כפושעת לעניין מזונות, אך הגמרא מסיימת: "ולית הלכתא ככל הני שמעתתא". בכל זאת ייתכן שעדיין אפשר ללמוד מההוא אמינא.

רעה ממנה ומה שעשה כבר הכנסתי לתוך ביתך. כך הם ישראל עתידין לומר לפני הקדוש ברוך הוא רבונו של עולם אתה יודע יצר הרע שזרקת בנו שנאמר כי יצר לב האדם רע מנעוריו (בראשית ח, כא). וכן הוא אומר כי הוא ידע יצרנו זכור כי עפר אנחנו (תהלים קג, יד).¹³⁴

(אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק ל)

לא ננתח את כל פרטי המדרש, אלא נתייחס רק לשני העניינים העיקריים המופיעים בו: הראשון הוא שיצר הרע מושך את האדם אל העבירה, אל הדרך המעוותת. יצר הרע גורם לאדם לעשות את הדבר הכי רחוק מן ההיגיון ולפוגע בעצמו בוודאות: במקום לברוח משפת הגג, התינוק רץ ליפול ממנו. השני הוא השלכת האחוריות למעשים שנעשו בעקבות התגברות היצר, מן האדם אל הקב"ה. ישראל ניצבים לפני הקב"ה ובמקום לבקש סליחה ומחילה, הם מטילים עליו את האשמה. לכאורה הטלת האשמה מעוררת תמיהה שהרי הם אלו שחטאו, אך ייתכן שהיא נובעת מההכרה בעוצמתו הבלתי מעוררת של יצר הרע. עוצמה זו יכולה להשחית ולקלקל רק אם הקב"ה נותן לה מקום.¹³⁵ כיוון דומה ניתן למצוא בגמרא בקידושין:

אמר רבי אלעאי הזקן: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו, ילך למקום שאין מכירין אותו, וילבש שחורים ויתכסה שחורים ויעשה כמו שלבו חפץ, ואל יחלל שם שמים בפרהסיא. איני? והתניא: כל שלא חס על כבוד קונו ראוי לו שלא בא לעולם. מה היא? רבה אומר: זה המסתכל בקשת, רב יוסף אומר: זה העובר עבירה בסתר. לא קשיא: הא דמצי כייף ליצריה, והא דלא מצי כייף ליצריה.¹³⁶

¹³⁴ והשוו שמות רבה מו, ד; תנחומא נח, ד; ילקוט שמעוני בראשית רמז מז. אף שלא מדובר במקור זה על יצר העבירה, הוא מדגיש את חוסר היכולת של האדם להתחמק מזרועותיו האיתנות של יצר הרע.

¹³⁵ במסכת סוכה (נב ע"ב) נראה במפורש שלאדם עצמו אין יכולת להתגבר על יצרו והוא זקוק לסיוע מן השמים: "אמר רבי שמעון בן לקיש: יצרו של אדם מתגבר עליו בכל יום ומבקש להמיתו, שנאמר צופה רשע לצדיק ומבקש להמיתו, ואלמלא הקדוש ברוך הוא שעוזר לו אינו יכול לו, שנאמר ה' לא יעזבנו בידו ולא ירשיענו בהשפטו".
¹³⁶ עיינו רש"י ד"ה "ילבש" ותוס' ד"ה "ויעשה", וכן בחגיגה טז ע"א ד"ה "ויעשה".

(קידושין מ ע"א)

אף על פי שעיקרי הדברים עוסקים בחילול שם שמים ולא בעבירה מסוימת, מתירוף הגמרא נראה בבירור כי יש מצבים שבהם האדם יודע שלא יצליח לגבור על יצרו. זו הסיבה להדרכתו של ר' אלעאי הזקן כיצד להתנהל במצבים כאלה.¹³⁷ אם כן, ראינו שחז"ל התייחסו אל היצר בתור דבר שמעבר לשליטה האנושית. כעת נבקש לטעון כי גם לפי חז"ל, יצר המין פועל בעוצמה גדולה יותר על האדם מאשר יצרו האחרים. מלבד הניסיון האישי, אפשר לחזק טענה זו ממקורות רבים בחז"ל. לשם קיצור נזכיר רק שניים:

רבי חייא בר אשי הוה רגיל כל עידן דהוה נפל לאפיה, הוה אמר: הרחמן יצילנו מיצר הרע. יומא חד שמעתינהו דביתהו, אמרה: מכדי הא כמה שני דפריש ליה מינאי, מאי טעמא קאמר הכי? יומא חדא הוה קא גריס בגינתיה, קשטה נפשה חלפה ותנייה קמיה. אמר לה: מאן את? אמרה: אנא חרותא דהדרי מיומא, תבעה...¹³⁸

(קידושין פ ע"ב)

ופירש רש"י: "דפריש מינאי – מחמת זקנה ומה ירא מיצר הרע. קשטה נפשה - בתכשיטיה קישוטי בשמים ואפרסמון. חלפא ותני קמיה – עברה לפניו ושנתה פעם שניה. אנא חרותא – שם זונה ניכרת בעיר. דהדרי מיום – שחזרתה היום הלום" (שם).

¹³⁷ אפשר לצרף גם את המדרש המפורסם על אשת יפת תואר: "ת"ר: וראית בשביה - בשעת שביה, אשת - ואפילו אשת איש, יפת תואר - לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, מוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות שחוטות ואל יאכלו בשר תמותות נבילות" (קידושין כא ע"ב-כב ע"א).

¹³⁸ עיין עוד שם באגדות הרבות העוסקות בנושא, וכן במדרש "אבות דרבי נתן" נוסחא א פרק טז שהובא בפתיחת המאמר. כך משתקף גם ממאמרו של ר' יוחנן: "שלשה מכריז עליהן הקדוש ברוך הוא בכל יום: על רווק הדר בכרך ואינו חוטא..." (פסחים ק"ג ע"א). וראו גם מאמרו של הרב יוסף סלוטניק "הילכו שנים יחדיו בלתי אם נועדו – השיח בין אגדה להלכה בסוגיית ייחוד", בתוך: "אסופות" א.

אף שרבי חייא פרש מאשתו מחמת זקנה, ולכאורה נעלם החשש שיתקוף אותו יצרו, הוא היה אומר בכל יום "הרחמן יצילנו מיצר הרע". מהמשך הסיפור נראה כי לא לשווא היה רבי חייא אומר זאת, שהרי היצר תקף אותו חרף זקנותו. אפשר לראות שחז"ל עצמם היו מודעים לעוצמה הבלתי רגילה של יצר המין, והכירו בסכנה שבו. במסכת יומא מתואר מעמד ביטול יצר עבודה זרה. בהמשך הגמרא מסופר:

אמרו: הואיל ועת רצון הוא נבעי רחמי איצרא דעבירה. בעו רחמי ואמסר בידיהו. אמר להו: חזו דאי קטליתו ליה לההוא - כליא עלמא. חבשוהו תלתא יומי, ובעו ביעתא בת יומא בכל ארץ ישראל ולא אשתכח. אמרי: היכי נעביד? נקטליה - כליא עלמא ניבעי רחמי אפלא - פלאגא ברקיעא לא יהבי. כחלינהו לעיניה, ושבקוהו. ואהני דלא מיגרי ביה לאיניש בקריבתה.

(יומא סט ע"ב)

אם היינו שואלים אדם מה היה מבקש בעת רצון, כנראה הוא היה מבקש למלא את שאיפותיו הגדולות ביותר ולהגשים את הפנטזיות העמוקות ביותר שלו. אולי זהו הרקע לבקשה לבטל את יצר העבירה (יצר המין). אם היצר גורם להופעת עוצמות בלתי נשלטות שכאלה, המעוניין לקיים חיי תורה ומצוות לא יכול לבקש דבר משמעותי יותר. אמנם בשביל שהעולם יתקיים לא ניתן היה לבטל את יצר העבירה, אך המגמה הראשונית יכולה ללמד אותנו רבות על היחס אל יצר הרע ועל הקושי והמצוקה לנוכח עוצמתו.

השוואת התוספות עם הראי"ה קוק ו"מי השילוח"

יש דמיון מסוים בין תפיסתם היסודית של התוספות לבין תפיסתם של כמה הוגים שעסקו בהשפעת היצר על האדם על דרך עיונם בנושא התשובה. נתבונן בקצרה בשניים מהם, הראי"ה קוק והאדמו"ר מאיז'ביצא בעל "מי השילוח". הראי"ה קוק כתב על הנושא בכמה מקומות, ואנו נתייחס כאן רק לאחד מהם:

מהלך המשפט האלהי התמידי, בכל השנה, הוא בדרך צדקה, להעלים עין מסוררים ולהמתין להם לתשובה, שעבירה גוררת עבירה ומטמטמת הלב

ומקשה את אפשרות התשובה, והשי"ת הבוחן לבבות יודע כח יצרנו וקשי התשובה, שגם מי שהפסיד לנפשו ומסר עצמו ביד יצרו מתחילה, שאם היה מרחיק עצמו מכל רע לא היה מושל עליו כלל, אדרבא "ואתה תמשל בו" מ"מ עכשיו שכבר נאסר ביד יצרו הרי הוא כאנוס. אבל בעשי"ת פותח הקב"ה שערי תשובה לרוחה, שקדושת הימים גורמת הכנעת היצה"ר, שלא יוכל לעכב את האדם מתשובה, ובעת רצון גדול כזה, שסלק השי"ת את הכח המעכב והאדם שוב אינו אנוס, אז מופיע הוא במדת המשפט בעצמיותו העליונה.¹³⁹

(עולת ראי"ה, תפילת שמונה עשרה, המלך המשפט)

הראי"ה מבחין בין שתי הנהגות אלו: זו של רוב השנה, וזו של עשרת ימי תשובה. בשעה שברוב השנה הקב"ה נוהג אתנו בהנהגת הצדקה – מעלים עינינו מהחטאים ומאפשר לחוטאים לשוב – בעשרת ימי תשובה הקב"ה נוהג אתנו בהנהגת המשפט – שופט את מעשי האדם בדיוק קפדני בלא רחמים. הסיבה לחלוקה זו היא שעשרת ימי תשובה הם "עת רצון". בדרך כלל האדם מוסר את עצמו לידי יצרו, ובשל כך יצרו תוקפו וקשה לו מאוד לחזור בתשובה (ואולי אף בלתי אפשרי). אז "הרי הוא כאנוס". לעומת ימי השנה, קדושתם של ימי התשובה מרסנים את היצר, ומאפשרים לאדם לקחת אחריות מלאה למעשיו. בשל כך אפשר לדון את האדם בהנהגת המשפט.

בדומה לתוספות, הראי"ה קוק מתייחס אל מי שחטא במהלך השנה כאל אנוס, אך ניתן להצביע על שני הבדלים מרכזיים בינו לבין התוספות: הראשון הוא שהרב קוק מדבר בדיעבד: "עכשיו שכבר נאסר ביד יצרו הרי הוא כאנוס", ואילו נראה שהתוספות לא מדברים בדיעבד אלא אפילו לכתחילה. אפשר לראות זאת בכירור בשחרור האישה שחציה שפחה וחציה בת חורין הנעשה כדי למנוע מאנשים לנהוג בה מנהג הפקר.¹⁴⁰ השני הוא שהרב קוק

¹³⁹ עיינו עוד ב"אורות הקודש, חלק ג', עמ' רלה.

¹⁴⁰ בגמרא נראה שכבר נהגו בה מנהג הפקר, אך לא יעלה על הדעת שאם ייווצר מצב כזה שוב נמתין שוב עד שינהגו בה מנהג הפקר בשביל ליישם את הדין ולכפות את האדון לשחררה.

מדבר על היצר ככלל, בעוד שהתוספות עוסקים רק ביצר המין. כיוון אחר, רדיקלי הרבה יותר, נמצא ב"מי השילוח":

"וישב יעקב". זהו שאמר הכתוב "ושב יעקב ושקט ושאנן ואין מחריד" (ירמיהו ל, י). "והיה אחרי כן אשפוך את רוחי כו' זקניכם חלומות יחלמו ובחוריכם חזיונות יחזו" (יואל ג, א-ב). היינו כל המעשים הנעשים בעולם נראים למעשה בשר ודם אך מההרהור והמחשבה נראים שהם מעשה הש"י, ובאלו הפרשיות מלמד אותנו הש"י אשר המעשים הם מיד הש"י והמחשבות הם מצד האדם וכל המעשים שיעשה האדם דבר רשות על זה נאמר (ברכות לג ע"ב) כי הכל בידי שמים, ומעשה המצות או היפך הם ביד הש"י ורק לפעמים יתלה אותם באדם...

("מי השילוח" פרשת וישב ד"ה "וישב יעקב")

לפי האיז'ביצר, בדרך כלל אין לאדם בחירה במעשיו ורק במצבים מסוימים הקב"ה נותן לאדם בחירה חופשית. תפיסה זו מתאימה במקצת לשיטת התוספות, אך מרחיקת לכת הרבה יותר. אצל "מי השילוח" היעדר הבחירה מקיף את כל המעשים ואינו מוגבל לתחום מסוים,¹⁴¹ ואילו אצל התוספות תפיסה זו שייכת רק ליצר המין. עוד הבדל הוא שהאיז'ביצר לא הגדיר את החוטא כאנוס, ויש לשאול כיצד יש לזהות את החוטא לדבריו.¹⁴² אם כן, ראינו שיש תפיסות דומות במקצת לשיטת התוספות שהסברנו לעיל, אך יש חידוש וייחודיות בשיטתם. דברי הרב קוק אינם גולשים לדטרמיניזם (גם אם מסוים) ואינם פוגעים בעקרון הבחירה החופשית, אלא מפתחים מבט מורכב יותר על החטא ומקומו. לעומתו התוספות מציגים תמונה דטרמיניסטית במקצת שאינה מותירה אפשרות שהאדם לא יחטא, או לכל הפחות יש בה סבירות נמוכה שיינצל מעבירה הקשורה ביצר המין. ב"מי

¹⁴¹ כך נראה במקומות רבים. ראו למשל: חלק ב' יתרו ד"ה "וישמע יתרו" (השני); חלק ב' ניצבים ד"ה "כי אתם" (השני); חלק א' פנחס ד"ה "וירא פנחס".

¹⁴² תפיסה דטרמיניסטית זו של האיז'ביצר מעלה שאלות רבות, ובראשן כיצד אפשר לגמול לאדם (בשכר או בעונש) אם אינו בוחר במעשיו? וראו בספרו של שלמה זלמן שרגאי "בנתיבי חסידות איז'ביצא-ראדזין", חלק ב', עמ' 88-99.

השילוח" מצאנו תפיסה רדיקלית אף יותר מתפיסת התוספות, אך בלא המיקוד וההגבלה סביב יצר המין. יוצא שתפיסה זו של התוספות ביחס ליצרא דעבירה היא ייחודית ויש לה משמעויות הלכתיות ורעיוניות מעוררות מחשבה.

סיכום

חידוש גדול חידשו לנו בעלי התוספות: שיטתם הרדיקלית מבשרת את התלות המוחלטת ביצר המין. מבחינה קיומית, היא מנחמת ומרגיעה כי כל חטא בתחום זה מתפרש כהכוונה אלוקית, ולכן האשמה כבר לא רובצת על כתפיו של האדם. אך עניין זה הוא בדיוק מקור התמיהה על דרך זו: אם האדם אינו אשם על חטאיו הקשורים ליצר המין, כיצד אפשר לדרוש ממנו שלא יחטא? האם תפיסה זו סותרת את עקרון הבחירה החופשית? במישור החינוכי הדברים הופכים מתמיהה לסכנה. תפיסה כזו אינה מחנכת להתגברות על היצר, אלא נותנת לגיטימציה (גם אם סמויה) להתמסרות אליו.

מבחינה למדנית, לא ברור כמה רחוק הולכים בעלי התוספות עם תפיסה זו. האם נאמר שבכל חטא הנובע מפיתוי של יצר המין יש לרכך את אחריות האדם למעשיו? המרחק בין אונס למזיד מצטמצם מאוד, וההבחנה ביניהם נהיית קשה עד בלתי אפשרית. דבר זה יוצר בעיה משפטית וקיומית חמורה.¹⁴³ לאור דברים אלו, יש עוד שאלות רבות הצריכות להישאל על דרכם של בעלי התוספות – הן ביחס למחשבת התשובה והבחירה החופשית, הן ביחס לחשיבה המשפטית, והן ביחס ליישום של דבריהם. אין פלא אפוא שמצאנו שימוש מועט בחידוש זה של בעלי התוספות לאורך הדורות. למרות זאת אין ספק ששיטתם היא ייחודית ומעוררת מחשבה.

¹⁴³ גודלה של הבעיה המשפטית תלויה בשאלה עד כמה רחוק הלכו בעלי התוספות עם תפיסה זו.